

Διερευνώντας τη διαχρονική εξέλιξη των συνδετικών της Ελληνικής: η περίπτωση του ΑΝ ΚΑΙ

Θανάσης Γιάνναρης¹ & Ελένη Καραντζόλα²

¹Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, ²Πανεπιστήμιο Αιγαίου
agiannar@phil.uoa.gr, karantzola@rhodes.aegean.gr

Abstract

The study examines the diachrony of the concessive connective 'αν και' in Medieval and Early Modern Greek. It is illustrated that the concessive conditional 'αν και', albeit present in the language since Ancient Greek, met with a clear decline in usage during the Medieval Greek period. From the 16th century on 'αν και' starts being attested abundantly again and, apart from expressing the concessive conditional meaning, it has also moved towards becoming a purely concessive marker. In the explanation provided here, it is demonstrated that the odd diachronic distribution can be well-understood by appealing to constructional networks and formal factors as motives for grammatical change.

Λέξεις-κλειδιά: analogy, grammaticalization, constructional network, concessive, concessive conditional, connectives.

1 Εισαγωγή

Η σύγχρονη έρευνα του πεδίου των διαπροτασιακών σχέσεων στην Ελληνική από γλωσσολογική σκοπιά, αν και υπαρκτή, δεν είναι εκτεταμένη. Η επισήμανση αυτή αφορά τόσο το συγχρονικό προφίλ των διαφόρων συνδετικών στοιχείων (χρονικών, αιτιολογικών, υποθετικών, εναντιωματικών) όσο και την ιστορική πορεία τους¹. Ενδεικτική είναι και η απουσία σταθερής ορολογίας αναφορικά με τις σχετικές γραμματικές μονάδες. Παραδοσιακά ονομάζονται *σύνδεσμοι* (conjunctions) αλλά στη νεότερη βιβλιογραφία συναντώνται οι πιο τεχνικοί όροι² *συνδέτες* (Σετάτος 1994, Χειλά-Μαρκοπούλου 2019) και *συνδετικά* (π.χ. Καραντζόλα 1996) που θα χρησιμοποιήσουμε στην παρούσα μελέτη.

Από διαχρονική σκοπιά, η μελέτη των συνδετικών βρέθηκε συχνά στο επίκεντρο εμπλουτισμού και ανανέωσης των θεωριών γλωσσικής μεταβολής, ιδιαίτερα στον ευρύτερο χώρο της γραμματικοποίησης (π.χ. Sweetser 1990, Traugott και Dasher 2002, Waltereit 2006, Traugott 2012, κ.ά.). Το γεγονός αυτό σχετίζεται προφανώς με την πολυσχιδή λειτουργικότητα και τη συνακόλουθη διαχρονική μεταβλητότητα που τα χαρακτηρίζει.

Στην παρούσα εργασία εξετάζουμε τους παράγοντες διαχρονικής διαμόρφωσης του *αν και*, του κατεξοχήν εναντιωματικού συνδετικού της (Κοινής) Νέας Ελληνικής (ΚΝΕ). Σημειωτέον ότι με το επίθετο *εναντιωματικός* αποδίδουμε το αγγλικό *concessive*, ενώ χρησιμοποιούμε το *παραχωρητικός* για την απόδοση του *concessive conditional*. Η σημασιολογική διαφορά των δύο έγκειται στο ότι στην πρώτη περίπτωση η γεγονοτικότητα προκύπτει συνεπαγωγικά για το λογικό περιεχόμενο και

¹ Για τη Νέα Ελληνική, πιο καλά μελετημένο είναι το πεδίο δήλωσης της αιτίας (βλ. Χειλά-Μαρκοπούλου 2019).

² Ποικιλία ορολογίας συναντάται και στην Αγγλική (π.χ. *connectives*, *connectors*, *sentence connectives*, *linkers* μεταξύ άλλων, βλ. Patsala 2015: 9).

των δύο προτάσεων (*αν και p, τότε q*), ενώ στη δεύτερη η δέσμευση ως προς τη γεγονотικότητα υπάρχει μόνο για την κύρια πρόταση (q), αλλά όχι για την εξαρτημένη πρόταση, όπως λ.χ. συμβαίνει στη δομή της KNE (*και αν p, τότε q*). Επιπλέον, τα εναντιωματικά συνδεδετικά κρίνονται κατάλληλα για τη διαχρονική έρευνα για μια σειρά από λόγους (König 1988: 152-156): αποτελούν γενικά ύστερη εξέλιξη σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες, συνήθως βασίζονται σε στοιχεία και εκφράσεις που, σε προγενέστερα στάδια, έχουν κάποια άλλη, πιο βασική σημασία (π.χ. υποθετική ή αιτιολογική), ενώ έχουν συχνά ξεκάθαρη μορφική συγκρότηση, συνιστώντας σύνθετα αλλά ετυμολογικώς διαφανή στοιχεία.

Οι στόχοι της μελέτης κινούνται σε τρεις βασικές κατευθύνσεις: α) στην παρουσίαση της ανά διαχρονική φάση εξέλιξης του *αν και*, με έμφαση στην Πρώιμη Νέα Ελληνική (ΠΝΕ), β) στον προσδιορισμό των συγχρονικών ιδιοτήτων του στην ΠΝΕ, καθώς και των σχέσεων του με άλλα εναντιωματικά συνδεδετικά και γ) στη διαμόρφωση ενός πλαισίου διαχρονικής ερμηνείας για την εξέλιξη του συνδεδετικού με σκοπό την κατανόηση των μηχανισμών μεταβολής και την εξαγωγή συμπερασμάτων για τη διαχρονική έρευνα των συνδεδετικών.

2 *Αν και* στην Ελληνική: Ιστορική επισκόπηση

2.1 Προγενέστερες αναλύσεις και πηγές

Αν η συγχρονική έρευνα των συνδεδετικών στην Ελληνική είναι ανεπαρκής, το ίδιο ισχύει σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό για τη διαχρονική εξέτασή τους. Ειδικότερα, σε σχέση με τα εναντιωματικά συνδεδετικά, εκτός από αναφορές σε παλαιότερες κυρίως γραμματικές (π.χ. Jannaris 1897: 465, 502), λίγες είναι οι μελέτες που καλύπτουν επιμέρους φαινόμενα (Kalokerinos και Karantzola 2000, Karantzola και Kalokerinos 2005, Γιάνναρης 2019). Συγκεκριμένα για το *αν και*, πέραν της σημασιολογικής ανάλυσης της τακτικής και μεταγλωσσικής λειτουργίας του στην KNE (Nikiforidou 1991: 185, Καραντζόλα 1996 κ.εξ.) εντοπίζονται δύο μνείες αναφορικά με την ιστορία του συνδεδετικού, στις γραμματικές του Jannaris (1897: 465) και των Holton, Horrocks, Lentari, Manolessou και Toufexis (2019: 1920-1921). Και στις δύο επισημαίνεται ότι το εν λόγω συνδεδετικό δεν ήταν σε χρήση κατά τη μεσαιωνική περίοδο, ενώ στη δεύτερη εντοπίζεται εκ νέου χρήση του από τον 17^ο αιώνα και εξής.

Για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης, η έρευνα των πρωιμότερων περιόδων της Ελληνικής (Αρχαίας και Ελληνιστικής-Ρωμαϊκής) – η οποία έχει περισσότερο εισαγωγικό χαρακτήρα –, βασίστηκε κυρίως στη χρήση δευτερογενών πηγών (γραμματικές), ενώ πρωτογενής έρευνα έγινε σε επιλεγμένα κείμενα μέσω του *Thesaurus Linguae Graecae* (TLG). Για τις περιόδους της Μεσαιωνικής και ΠΝΕ η έρευνα έγινε συνδυαστικά, αφενός μέσω αναζήτησης στη βάση του TLG και, αφετέρου μέσω αποδελτίωσης έντυπων εκδόσεων (ή και ανέκδοτων χειρογράφων)³, για τα κείμενα του 16^{ου} αι. και εξής.

2.2 Από την Κλασική μέχρι τη Μεσαιωνική Ελληνική

³ Πρόκειται για κείμενα που περιλαμβάνονται στον τόμο *Δημόδης πεζός λόγος του 16^{ου} αιώνα* (Κακουλίδη-Πάνου, Καραντζόλα και Τικτοπούλου, υπό έκδοση).

Στην Κλασική Ελληνική το συνδεδετικό απαντά με τις μορφές *ἄν και*, *ἐάν και* και *ἦν και*, δηλαδή συνδυαστικά / σε συνδυασμούς του *και* με τις τρεις δυνατές εκδοχές του υποθετικού μορίου. Οι περισσότερες γραμματικές σημειώνουν τη χρήση του ως παραχωρητικού παραπέμποντας για λεπτομέρειες συνήθως στα κεφάλαια που πραγματεύονται τους υποθετικούς λόγους (π.χ. Smyth 1920: 537-538). Από σημασιολογικής πλευράς, διαπιστώνεται η παραχωρητική αξία⁴, ιδιότητα που συντακτικά έχει σχέση με την υποτακτική έγκλιση του ρήματος:

- (1) α. οἱ δὲ **ἄν και** κάρτα βούλωνται χρηστή τῇ βύβλω χρᾶσθαι, ἐν κλιβάνῳ διαφανεῖ πνίζαντες οὕτω τρώγουσι.
(Ηρόδοτος, *Ιστορίαι* 2, 92, 21 – 5^{ος} αι.)
- β. ἴσμεν ἅπαντες τοῦθ' ὅτι τὰ μὲν δίκαια πάντες, **ἐάν και** μὴ βούλωνται, μέχρι τοῦ γ' αἰσχύνονται πράττειν
(Δημοσθένης, *Υπὲρ Μεγαλοπολιτῶν* 24, 6 - 4^{ος} αι.)
- γ. πάντες γὰρ ποταμοί, **ἦν και** πρόσω τῶν πηγῶν ἄποροι ὄσι, προσιοῦσι τὰς πηγὰς διαβατοὶ γίνονται
(Ξενοφών, *Κύρου Ανάβασις* 3, 2, 22 – 5-4^{ος} αι.)

Στην περίοδο που εκτείνεται από τα χρόνια της Κοινής μέχρι την Πρώιμη Μεσαιωνική η χρήση του *αν και* απαντά μόνο με τη μορφή *ἐάν και* (2α). Οι εμφανίσεις είναι περιορισμένες και η λειτουργία εξακολουθεί να είναι αποκλειστικά παραχωρητική, ενώ την ίδια εποχή γίνεται πολύ πιο συχνός ο *κἄν*, με ανάλογη σημασία (2β) (πρβ. Blass, Debrunner και Funk 1961):

- (2) α. Ἀδελφοί, **ἐάν και** προλημφθῆ ἄνθρωπος ἐν τινι παραπτώματι, ὑμεῖς οἱ πνευματικοὶ καταρτίζετε τὸν τοιοῦτον ἐν πνεύματι πραΰτητος
(*Προς Γαλάτας* 6, 1, 1- 1^{ος} αι. μ.Χ.)
- β. Οἶδας, ἀδελφὲ, **κἄν** μὴ δυνάμεθα εἰσελθεῖν εἰς τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας, συμφέρει ἵνα τὰ κῶλα ἡμῶν πέσῃ ἐν τῇ ἐρήμῳ,
(Μόσχος, *Λειμωνάριον Πνευματικόν* 208, 3100, 53 -5/6^{ος} αι.)

Στα ὕστερα μεσαιωνικά κείμενα το συνδεδετικό απαντά εξαιρετικά σπάνια. Παρόλα αυτά, επισημάνθηκαν τέσσερις περιπτώσεις όπου ο *αν και* χρησιμοποιείται μαζί με το αναφορικό επίρρημα *όπου*:

- (3) και μετὰ σοῦ πορεύομαι **ὅπου δ' ἄν και** κελεύης, θεὸν ἔχουσα μάρτυρα
(*Διγενῆς Ακρίτας* 4, 514 [Grottaferrata] – 12^{ος} αι.)

Ο *αν και* επανεμφανίζεται δυναμικά σε πηγές που αποτυπώνουν την ΠΝΕ, και πιο συγκεκριμένα από τον 16^ο αι. και εξής – έναν περίπου έναν αιώνα πριν τη χρονολόγηση των Holton κ.α. (2019), που τοποθετούν την επανεμφάνισή του στον 17^ο αιώνα. Μάλιστα, εκτός από την παραχωρητική χρήση στην ΠΝΕ μαρτυρείται και η (τυπική για τη σύγχρονη Ελληνική) εναντιωματική λειτουργία (4):

- (4) Δὲν τοῦ εἶπεν ὁ Χριστὸς τοιούτους λόγους τοῦ Ἰούδα, **ἄν και** ὡς θεὸς ὁποῦ ἦτον ἐγνώριζε τὴν καρδίαν του

⁴ Στην Αρχαία Ελληνική, και μέχρι και τη Μεσαιωνική Ελληνική, η καθαρά εναντιωματική σημασία συνδέεται προτυπικά με τον δείκτη *εἰ και* (π.χ. Jannaris 1897: 465).

(Στουδίτης, *Θησαυρός* 6, 184 - 16^{ος} αι.)

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι κατά τις πιο πρώιμες περιόδους (Κλασική και Κοινή) διαπιστώνεται με σαφήνεια η χρήση του ως παραχωρητικού συνδετικού, ενώ κατά τη μεσαιωνική περίοδο η απουσία μαρτυριών σηματοδοτεί μια ασυνέχεια στη χρήση του. Η ‘επανεμφάνισή’ του τον 16^ο αιώνα συνοδεύεται και από συγκεκριμένες σημασιολογικές προεκτάσεις, τις οποίες θα παρακολουθήσουμε αναλυτικότερα στην επόμενη ενότητα.

Περίοδος	Παρουσία	Λειτουργία
Κλασική	<i>Ναι</i>	<i>Παραχωρητική</i>
Κοινή	<i>Ναι</i>	<i>Παραχωρητική</i>
Μεσαιωνική	<i>Όχι / σπάνια</i>	<i>(Παραχωρητική)</i>
Πρώιμη Νέα Ελληνική	<i>Ναι</i>	<i>Παραχωρητική / Εναντιωματική</i>

Πίνακας 1| Το συνδετικό *αν και* στην Ελληνική.

2.3 Πρώιμη Νέα Ελληνική: Συγχρονικές ιδιότητες

Τα δεδομένα της ΠΝΕ επιτρέπουν λεπτομερειακή καταγραφή των χαρακτηριστικών συγχρονικής κατανομής του *αν και* στην περίοδο. Ως προς τη μορφή, το συνδετικό απαντά κατά βάση ως *αν και*. Επίσης, σε πολλές περιπτώσεις είναι δύσκολο να απομονωθεί από την απλή υπόθεση, όπου η ύπαρξη του *και* είναι είτε συμπλεκτική είτε εμφατική/επιδοτική (5α), ενώ η υποθετική ερμηνεία ενισχύεται σε συντακτικό επίπεδο από την πρόταξη της δευτερεύουσας σε σχέση με την κύρια (5β):

- (5) α. *ὅταν ἔξω τοῦ οἴκου μένει παρά γνώμην τοῦ ἀνδρός, ἔξω μόνον ἂν πάγει εἰς τοὺς γονεῖς της, ἢ και ἂν και αὐτὸς χωρὶς τὰς αἰτίας που εἶπαμεν τὴν διώξιν, και γονεῖς δὲν ἔχει και ξενοκοιμηθεῖ*
(Ζυγομαλάς, *Σύνταγμα κατ' Ἀλφάβητον* 141 -16^{ος} αι.)
- β. *Ἄν θυγατέρα τινός ἀξιωματικοῦ ἄρχοντος πάρῃ γυναῖκα ἀπελεύθερος, ἂν και τὸν πατέρα της τὸν ἐβγάλουν ἀπὸ τὴν σύγκλητον*
(Ζυγομαλάς, *Επιτομή Α*, 94, 2 – 16-17^{ος} αι.)

Η παραχωρητική λειτουργία είναι η συνηθέστερη και ενισχύεται από τη σύνταξη με υποτακτική (6α) ή την οριστική παρατατικού σε δομές αντιγεγονοτικότητας (6β):

- (6) α. *ἂν και ὁ Μωυσῆς, και ὁ Σαμουὴλ σταθοῦν ἐμπροστὰ εἰς τὸ πρόσωπόν μου, και παρακαλέσουν δι' αὐτοὺς δὲν θέλω τοὺς ἀκούση.*
(Χρυσόγονος, *Νομοκανὼν* 4, 6, 37 – 17-18^{ος} αι.)
- β. *ἂν και ποτὲ ἤθελεν ἀποχωρισθεῖ ἀπὸ τὸ κακὸν, διὰ βίαν ἢ πόνον μέγαλον, παύοντα ὅμως αὐτὰ παύει και ἡ ἀποχὴ του ἀπὸ τὸ κακόν.*
(Δούκας, *Ἱστορία Βελισσαρίου* 665 -18^{ος} αι.)

Οι περιπτώσεις με εναντιωματική σημασία είναι παρούσες από τον 16^ο και πολλαπλασιάζονται τους επόμενους αιώνες. Η ύπαρξη της υποτακτικής δεν αποκλείει εναντιωματική ερμηνεία, αν υπάρχει σημασιολογική υποστήριξη από το περικείμενο (7α). Με οριστική, όμως, η γεγονοτικότητα της δευτερεύουσας διασφαλίζεται και η εναντίωση γίνεται πιο ξεκάθαρη (7β):

- (7) α. καὶ ὅποιος ζῆ, καὶ πιστεύει εἰς ἐμένα, **ἂν καὶ ἀποθάνῃ**, ζῆ· καὶ ὅποιος ζῆ, καὶ πιστεύει εἰς ἐμένα, ποτέ δὲν ἀποθνήσκει εἰς τὸν αἰῶνα·

(Στουδίτης, *Θησαυρός* 5,469 – 16^{ος} αι.)

- β. Ἐναι δε ἡ πράσις τῆς ἀνωθεν πούλησης υπέρπυρα εἴ, ... τα ὁποῖα ὠμολόγησαν οἱ ἀνωθεν γεγραμμένοι ὅτι εἶχεν **αν καὶ ἔλαβαν** αὐτά ἀπὸ χειρὸς τοῦ ἀνωθεν ιερῶς παπᾶ κυρ Κώστα σῶα καὶ ανελλιπές.

(Αλεξιάκης 92 – 16^{ος} αι.)

Ἐνα ἀκόμα χαρακτηριστικὸ τῶν δομῶν με *αν και* στὴν ΠΝΕ εἶναι ἡ παρουσία ἀντιθετικῶν συνδέσμων ὅπως τὸ *ἀλλά*, τὸ *ὅμως* καὶ τὸ *ἀμὴ* στὴν κύρια πρόταση, ἡ ὁποία υποδεικνύει ὅτι τὸ *αν και* δὲν εἶναι ἀκόμα σε θέση νὰ ἀναλάβει ἐξ ὁλοκλήρου τὴ δήλωσιν τῆς ἐναντίωσιν⁵:

- (8) α. Διότι **ἂν καὶ** διὰ τότε δὲν τοὺς ἦτον ἀναγκαῖα, **ἀλλά** ὕστερον ἐμελλον νὰ λάβουν πολλὴν ἀνάγκην καὶ χρεῖαν.

(*Μακαρισμοί* 27 – 16^{ος} αι.)

- β. Γρηγόριος ὁ Διάλογος, **ἂν καὶ** ἦτον ἅγιος, **ὅμως** ἐσήκωσε κεφάλι καὶ ἔγινε πρῶτος ἀποστάτης τῆς βασιλείας τοῦ βασιλέως τῆς Κωνσταντινούπολης

(Γόρδιος, *Περὶ Μωάμεθ καὶ κατὰ Λατείνων* 9, 17 – 17-18^{ος} αι.)

Επιπλέον, στὴ διαφοροποίηση τῆς ἐναντίωσιν ἀπὸ τὴν παραχώρησιν φαίνεται νὰ ἔχει κάποιον ρόλον ἡ τοποθέτησιν τοῦ συνδετικοῦ (καὶ τῆς δευτερεύουσας) σε θέση μετὰ τὴν κύρια πρόταση, σε θέση δηλαδὴ ποὺ προσφέρεται γιὰ μεταγλωσσικὴ ἐναντιωματικὴ λειτουργία:

- (9) διότι ὁ ἥλιος, ἀφότου περάσῃ τὸ μέσον τῆς νυκτὸς παρευθὺς φωτίζει τὰ ἀνατολικά μέρη, **ἂν καὶ** ἡμεῖς δὲν τὸν βλέπομεν

(Στουδίτης, *Θησαυρός* 29, 230 -16^{ος} αι.)

Τέλος, ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ ἐμφάνισιν τῆς δυνατότητος παράλειψιν τοῦ ρήματος στὴ δευτερεύουσα με *αν και* (10α), ιδιότητα ποὺ παρατηρεῖται καὶ στὴ σύγχρονῃ Ἑλληνικῇ καὶ ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὴ Νικιφορίδου (1991: 189), καθὼς καὶ ἡ δυνατότητα παρεμβολῆς τοῦ ρήματος ἀνάμεσα στα δύο συστατικά τοῦ συνδετικοῦ (10β):

- (10) α. **Ἄν καὶ** ἀμαθεῖς παντελῶς, ὅμως, ὅσον δυνάμεθα ἀποκρινόμεθα πρὸς τοὺς λατείνους

(Γόρδιος, *Περὶ Μωάμεθ καὶ κατὰ Λατείνων* 58, 7 – 17-18^{ος} αι.)

- β. Τὸ ψωμὶ ποὺ ἀποκτᾶται με δίκαιον κόπον, καὶ δίδεται εἰς ταῖς χήραις, **ἂν** εἶναι **καὶ** ὀλίγον, ὅμως εἶναι πολλὰ δικαιότερον ἀπὸ τὸ πολὺ καὶ καλὸν ψωμὶ

(Χρυσόγονος, *Νομοκανὼν* 4, 6, 31 – 17-18^{ος} αι.)

Κατὰ τὴν Ὑστερῃ Μεσαιωνικῇ καὶ ΠΝΕ ἀπαντοῦν στα κείμενα καὶ ἄλλα συνδετικά γιὰ τὴ δήλωσιν τῆς παραχώρησιν. Κάποια ἀπὸ αὐτά εἶναι ἤδη τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου καὶ διακρίνονται, ἐκτὸς ἀπὸ λειτουργικῇ, καὶ ἀπὸ μορφικῇ συνάφεια με τὸ

⁵ Οἱ Karantzola καὶ Kalokerinos (2005: 192) ἐπισημαίνουν τὴν ἴδια ιδιότητα γιὰ τὸν δείκτη *ανκαλά και*, κάνοντας λόγο γιὰ δομὴ ἀσυνεχοῦς δείκτη. Ἡ σχέση ἀντιθετικοῦ καὶ ἐναντιωματικοῦ συνδέσμου χρήζει περαιτέρω διαχρονικῆς ἐρευνας.

αν και. Πρόκειται για τους: 1) και ἄν, 2) κὰν (μόνο), και 3) κὰν (συνδυαστικά με τα εἶ, ἄν και και):

- (11) α. τὸν κόσμον **καὶ ἄν** ἐγύρευες, κάλλιον οὐκ εἶχες εὔρειν
(*Διγενῆς Ἀκρίτας* 984 [Escorial] – 12^{ος} αι.)
β. και ὡς ἵνα τὸν ἐκβάλωσι τὴν πόρταν, **κὰν** οὐ θέλει
(*Πτωχοπρόδρομος* 4, 225 -11/12^{ος} αι.)
γ. Καὶ ὅταν ὁ Ἀγαμέμνωνας εἶδεν ὅτι τυχαίνει, / **κὰν καὶ** μὴ θέλη, παρευθύς
νὰ στρέψη τὴν ὠραίαν, εἶπεν
(*Πόλεμος τῆς Τρωάδος* 12668 – 13/14^{ος} αι.)

Το μεγαλύτερο, ίσως, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα συνδεδετικά που σχηματίζονται με το επίρρημα *καλά* και το *αν και* το *και* σε μια ποικιλία συνδυασμών⁶:

- (12) α. εμπήκε, και ἴστοχάζετον και ἴπαιρνε ἴσαν ἀέρα, **καλά και** ἴκόπιασεν
πολλά ἐκείνην τὴν ἡμέρα·
(*Ριμάδα Ἀπολλωνίου* 1398 – 14^{ος} αι.)
β. **ἀνκαλὰ και** ἐσὺ δὲν μου πταίεις, ὅμως πιστεύω πὼς ἠμπόρεις νὰ μου
βοηθήσεις
(*Μορεζήνος, Κλίνη Σολομώντος* 182 – 16^{ος} αι.)

Το πιο ιδιαίτερο στοιχείο στην κατανομή όλων αυτών των δεικτών στην ΠΝΕ είναι ότι, πέρα από την αναμενόμενη παράλληλη χρήση τους σε εναντιωματικά περικείμενα (13α), χρησιμοποιούνταν συνδυαστικά δημιουργώντας πολυλεκτικές μονάδες με πλεοναστικά χαρακτηριστικά, δεδομένου ότι δεν διαφέρουν λειτουργικά από τα αυτοτελή συνδεδετικά που τις απαρτίζουν (13β,γ):

- (13) α. Τῆς ὁποίας ἡ καλοσύνη και ἀρετὴ, **αγκαλὰ και** ἠμπορούσε, **με ὅλον τούτον** δὲν ἠθέλε νὰ δώσει αἰτίαν νὰ κατακριθεῖ ἡ τιμὴ του μήτε του φίλου του, **αν και** νὰ ἦτον ἀδίκως
(*Τσερβάντες, Δον Κισότης* 531 -18^{ος} αι.)
β. **Καλὰ και ἄν και ἔαν** ἦτον ἀνδρειωμένος και εὐγενικός και μέγας στρατιώτης, ἀλλὰ δὲν ἦτον δυνατὸν νὰ ἀποφύγει τὸν θάνατον
(*Βλαστός, Διγενῆς Ἀκρίτας* 10, 406, 18 – 16^{ος} αι.)
γ. ἰδοὺ ὁποῦ δὲν ὤκνευσα και τώρα νὰ σᾶς γράψω, **ἄν και καλὰ και** ἔπρεπε νὰ τὸ κάμω και προτίτερα
(*Γόρδιος, Ἐπιστολαί* 422, 6 -17-18^{ος} αι.)

3 Σχετικά με την ‘επανεμφάνιση’ του *αν και* στην Πρώιμη Νέα Ελληνική

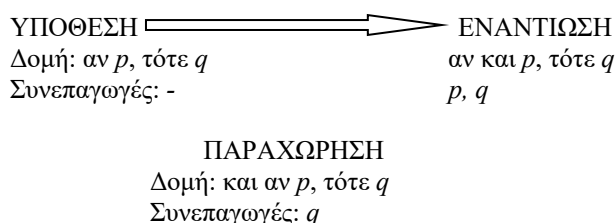
3.1 Εναντιωματικές δομές και διαχρονική τυπολογία

Σύμφωνα με την πιο διαδεδομένη άποψη για την προέλευση των εναντιωματικών δομών (König 1985)⁷, η *εναντίωση* συνδέεται διαχρονικά με τη δήλωση της

⁶ Για λεπτομέρειες, βλ. Γιάνναρης (2019).

⁷ Εξίσου γνωστή με τις μελέτες του König (1985 κ.ά.), αλλά διαφορετική τουλάχιστον ως προς τη συγχρονική σημασιολογική ανάλυση είναι η διερεύνηση των εναντιωματικών από τη Sweetser (1990), η οποία εντάσσει την προσέγγιση των σχετικών δεικτών στη γενικότερη πραγματολογική/γνωσιακή θεώρησή της για τα αιτιολογικά (causal) και τα αντιθετικά (adversative) συνδεδετικά στοιχεία.

υπόθεσης, η οποία – υπό αυτή την έννοια – αποτελεί τη σημασιολογική και μορφική πηγή προέλευσης των στοιχείων δήλωσης της εναντίωσης (βλ. König 1985: 4):

Σχήμα 1| Από την υπόθεση στην εναντίωση.

Οι *παραχωρητικές δομές* θεωρούνται λειτουργικά, αλλά και διαχρονικά, ενδιάμεση περίπτωση. Το εξελικτικό μονοπάτι αφορά τη μετατροπή της μη γεγονοτικότητας του κατηγορήματος της εξαρτημένης πρότασης (υπόθεση) σε πλήρη γεγονοτικότητα (επομένως και αντίθεση δύο γεγονοτικών κατηγορημάτων). Η μεταβολή δύναται να προκύπτει είτε μέσω της επανερμηνείας του περιεχομένου της δευτερεύουσας ως γεγονοτικού (από το περικείμενο) είτε μέσω της ‘ενίσχυσης’ του υποθετικού συνδέσμου με κάποιο εμφατικό ή γεγονοτικό μόριο (König 1985: 17, 1988:158-159). Η κατεύθυνση της μεταβολής είναι μόνο προς την πλευρά της εναντίωσης (Kortmann (1997: 197-204):

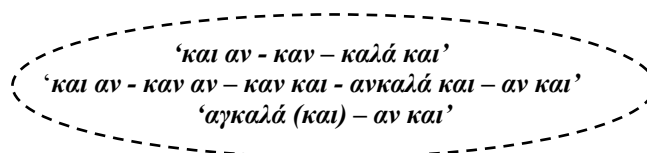
Υπόθεση > (Παραχώρηση) > Εναντίωση

Και στις δύο περιπτώσεις η γεγονοτικότητα σταδιακά εκλαμβάνεται ως σημασιολογική ιδιότητα του συνδετικού, δημιουργώντας το γνήσια εναντιωματικό συνδετικό. Οι διαπιστώσεις αυτές οδηγούν στην εξέταση της δημιουργίας των εναντιωματικών δεικτών ως προϊόντων γραμματικοποίησης.

3.2. Σημασιολογικοί και μορφικοί παράγοντες μεταβολής

Η γραμματικοποίηση εκλαμβάνεται παραδοσιακά ως μια διαδικασία με σημασιο-πραγματολογική αφητηρία (π.χ. Horpper και Traugott 2003). Μέσα από αυτή τη σκοπιά, η πορεία του υπό εξέταση συνδετικού θα λέγαμε ότι εκκινεί από ένα στάδιο καθαρά υποθετικής λειτουργίας του *αν*, ενώ με την προσθήκη του *και* αναδύεται αρχικά η παραχωρητική και, ακολούθως, η εναντιωματική σημασία. Αν και εύλογη, η ερμηνεία αυτή δεν αρκεί προκειμένου να ερμηνευθεί ικανοποιητικά η ισχυροποίηση του *αν και* από τον 16^ο αιώνα και εξής. Απαιτείται να συμπεριληφθεί στην ερμηνεία η εμφανής διασύνδεση του *αν και* με άλλα συνδετικά κατά την ΠΝΕ. Η εξέλιξη του συνδετικού δηλαδή θα πρέπει να ενταχθεί στο πλαίσιο της συνολικότερης επαναδόμησης των τρόπων δήλωσης της εναντίωσης/παραχώρησης, η οποία ξεκίνησε κατά τα μεσαιωνικά χρόνια, με αποτέλεσμα να αλλάξει το σταθερό μέχρι τότε σύστημα δήλωσης των σχετικών σημασιών (πρβ. Karantzola και Kalokerinos 2005: 187). Ενδείξεις υπέρ αυτής της επαναδόμησης είναι η παρουσία πολλών παρόμοιων δεικτών, η ‘ρευστότητα’ στη χρήση τους με ‘μη αναμενόμενους’ μάλιστα συνδυασμούς και η παράλληλη υποχώρηση των παλαιότερων συνδετικών (βλ. ενότητα 2.1). Η εμφανής μορφική αλληλεπίδραση των εναντιωματικών συνδετικών μεταξύ τους δείχνει ότι υπήρχε ουσιαστικά ένα σύνολο από δομές διακρινόμενες από συσχετίσεις μορφής και λειτουργίας:

14^{ος} – 15^{ος} αι.
16^{ος} αι.
17^{ος} – 18^{ος} αι.

Σχήμα 2 | Παραχωρητικά / εναντιωματικά συνδετικά.

Οι De Smet και Fischer (2017) χρησιμοποιούν τον όρο *δομές υποστήριξης* (supporting constructions) προκειμένου να αναφερθούν σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η μορφική ομοιότητα, μέσω της αναλογίας, επιδρά καθοριστικά στον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο τα ‘μονοπάτια’ γραμματικοποίησης πραγματώνονται σε μια συγκεκριμένη γλώσσα⁸.

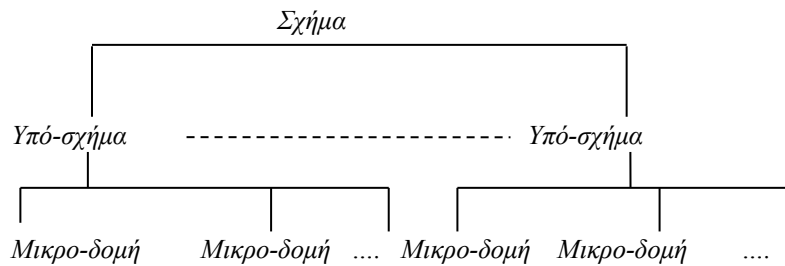
3.3 Δομικό δίκτυο και μεταβολή

Η ύπαρξη πολυπλοκότερης διασύνδεσης – και αλληλεπίδρασης – μεταξύ ομοειδών γραμματικών μονάδων έχει πρόσφατα απασχολήσει τη διαχρονική έρευνα μέσα από την οπτική της *δομηματοποίησης*⁹ (constructionalization) (Traugott και Trousdale 2013, Traugott 2014), της δημιουργίας δηλαδή *δομών* (constructions) με την ειδική σημασία που αποδίδεται στον όρο από την ομώνυμη θεωρητική προσέγγιση (Construction Grammar) (π.χ. Croft 2001, Goldberg 2006). Σε αυτή οι δομές εκλαμβάνονται ως *συμβολικές συζεύξεις* (symbolic pairings) μορφής και σημασίας. Τόσο η μορφή όσο και η σημασία διαθέτουν υπο-στοιχεία και χαρακτηριστικά, τα οποία υπόκεινται σε μεταβολή. Η δομηματοποίηση προκύπτει μέσω της σταδιακής αποσυσχέτισης (mis-match) μορφής και σημασίας, η οποία μειώνει τη συνθετικότητα (compositionality) μεταξύ των στοιχείων που απαρτίζουν τις δομές και έχει ως αποτέλεσμα νέα γραμματικά ‘σημεία’. Υπό αυτήν την έννοια, η δημιουργία του νέου σημείου προϋποθέτει αυξημένο βαθμό συμβατικοποίησης (μεταβολή και στη μορφή και στη σημασία – Traugott και Trousdale 2013: 89), ενώ μπορεί να προηγείται και να ακολουθείται από επιμέρους *δομικές αλλαγές* (constructional changes) σε μορφικό ή σημασιολογικό επίπεδο.

Επιπλέον, στη δομηματοποίηση (αντίθετα με την κλασική γραμματικοποίηση) αναγνωρίζονται περισσότερα του ενός επίπεδα ανάλυσης: οι συγκεκριμένες εκδηλώσεις των δομών σε επίπεδο εκφωνήματος (constructs), οι ίδιες οι δομές που περιλαμβάνουν σταθερά μορφικά στοιχεία (micro-constructions)] και τα πιο αφηρημένα *δομικά σχήματα* (schemas). Από τη συμμετοχή τους στα δομικά σχήματα οι μικρο-δομές ‘κληρονομούν’ (inherit) συγκεκριμένες λειτουργικές ιδιότητες. Τα επίπεδα δομής και οι σχέσεις μεταξύ τους συνιστούν το *δομικό δίκτυο* (constructional network). Εκτός από τις κάθετες σχέσεις, που εκφράζουν τη λειτουργική ομοιότητα των δομικών στοιχείων, αναγνωρίζεται και η ύπαρξη οριζόντιων σχέσεων (horizontal network) με ιδιαίτερο μάλιστα ρόλο στην εμφάνιση μεταβολών (Traugott 2018: 21-24) (Σχήμα 3).

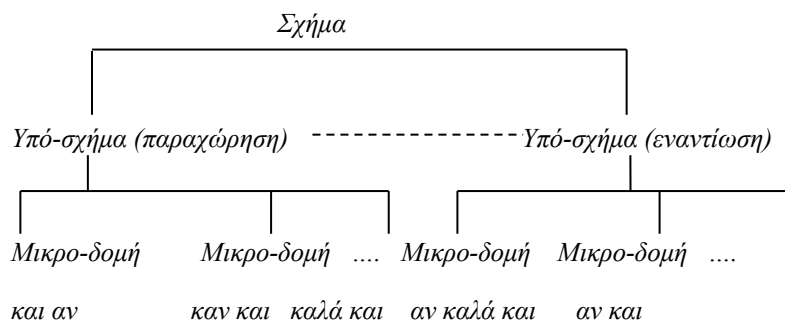
⁸ Κατά τις Fischer και Olbertz (2019: 254), η απουσία συσχέτισης με τις δομικές συνθήκες του συγχρονικού συστήματος, στο οποίο εντάσσεται ένα υπό γραμματικοποίηση στοιχείο, αποτελεί βασικό μειονέκτημα της κλασικής λειτουργικής προσέγγισης. Επίσης, ο ρόλος των μορφικών παραγόντων διαπιστώνεται από τον de Toledo (2018) για τη διαχρονική εξέλιξη δεικτών λόγου με το επίρρημα *bien* στην Ισπανική.

⁹ Η απόδοση του όρου στα Ελληνικά είναι της Μόζερ (π.ε.), η οποία προτείνει και τον όρο *δόμημα* για το *construction*.

Σχήμα 3| Δομικό δίκτυο (προσαρμογή από Traugott 2018: 19)

Τα δεδομένα της (Υστερης) Μεσαιωνικής και της ΠΝΕ παρέχουν μια εικόνα του πως η ύπαρξη μιας μικρο-δομής μπορεί ουσιαστικά να αιτιολογείται μέσω της σχέσης της με τους ‘γείτονές’ της (Van de Velde 2014: 147). Οι λειτουργικές και μορφικές επικαλύψεις των παραχωρητικών συνδετικών αποτελούν ένδειξη για τη σημασία του δομικού δικτύου στη διαχρονική εξέλιξη των μικρο-δομών που αντιστοιχούν σε ένα αφηρημένο δομικό σχήμα. Ειδικότερα, παρατηρούμε τον ρόλο των οριζόντιων συσχετίσεων μεταξύ των μελών του δικτύου, οι οποίες δεν λαμβάνουν χώρα μόνο στο σχηματικό επίπεδο, όπως επισημαίνει η Traugott (2018: 32), αλλά και σε επίπεδο μικρο-δομών (και επηρεάζουν τη μορφική εμφάνισή τους). Επιπλέον, προκύπτει σαφής αλληλεξάρτηση της αναλογίας, η οποία μπορεί να εκδηλώνεται στο αφηρημένο συντακτικό επίπεδο μέχρι το καθαρά μορφικό, με την ίδια τη δημιουργία του αφηρημένου σχήματος ως ‘οικογένειας’ (family resemblance)¹⁰ από μικρο-δομές, το οποίο προκύπτει με τη σειρά του μέσω των αναλογικών αντιστοιχίσεων (πρβ. Fischer 2018: 84, 89). Το δομικό δίκτυο μπορεί να απεικονιστεί ως εξής:

Σχήμα 4| Το δομικό δίκτυο των παραχωρητικών/εναντιωματικών συνδετικών.

Η ‘ανάδυση’ του *αν και* ως μιας επιμέρους μικρο-δομής του παραχωρητικού σχήματος (concessive conditional schema) προκύπτει μέσα από επιμέρους δομικές αλλαγές (κυρίως στη μορφή) αλλά και στη σημασία (από την παραχώρηση στην εναντίωση) οι οποίες αντανάκλωνται στη ρευστότητα των μορφικών συνδυασμών. Κατά τον 18^ο αιώνα, η σταθεροποίηση στη μορφή (αποκλειστικά ως *αν και*) και στη σημασία της εναντίωσης σηματοδοτεί τη δημιουργία ενός νέου σχήματος (concessive schema).

¹⁰ Ο όρος είναι του Wittgenstein (1953/2001) και αναφέρεται στον δεσμό που ενώνει πολλές οντότητες. Μάλιστα, κατά την Hetterle (2015: 44) συνολικά οι επιρρηματικές προτάσεις συγκροτούν ένα δίκτυο σχετιζόμενων δομών.

4 Συμπερασματικά

Συνοψίζοντας, στην παρούσα συμβολή διερευνήθηκε η διαχρονική πορεία του *αν και*, από την Κλασική Ελληνική ως την ΠΝΕ. Από την ανασκόπηση των δεδομένων προέκυψε μια ασυνεχής εικόνα αναφορικά με τη χρήση, αλλά και τη σημασιολογική του εξέλιξη προς τη δήλωση της εναντίωσης, η οποία πρέπει να τοποθετηθεί από τον 16^ο αιώνα και εξής. Συγκεκριμένα, υποστηρίχθηκε ότι, στο πλαίσιο ευρύτερων αλλαγών στο πεδίο της παραχώρησης/εναντίωσης με αφετηρία την ύστερη μεσαιωνική περίοδο, ο *αν και* εμφανίζεται στην ΠΝΕ με νέα ουσιαστικά ταυτότητα η οποία δομείται σε συσχέτιση (και μορφική συνδυαστικότητα) με άλλα παραχωρητικά συνδετικά και, σε αυτό το πλαίσιο, καθορίζεται η μετέπειτα διαχρονική πορεία του. Σε θεωρητικό επίπεδο, τα ευρήματά μας συνηγορούν υπέρ της σημασίας της αναλογίας μέσω της ανάδειξης της δυνατότητάς της να εξηγεί διαχρονικά ‘κενά’ στα δεδομένα. Παράλληλα, η αιτιολόγηση με βάση την εμπειρική διαπίστωση ενός δικτύου μορφικής και λειτουργικής διασύνδεσης πρόβαλε την ανάγκη για θεωρητικές ερμηνείες οι οποίες είναι ικανές να καλύψουν την πολυπλοκότητα των διαχρονικών δεδομένων και τη δυναμική των συγχρονικών συσχετισμών τους σε μια δεδομένη περίοδο.

Βιβλιογραφία

Α. Πηγές

- Αλεξάκης, Ε. Κακουλίδη-Πάνου, Ε. Καραντζόλα & Κ. Τικτοπούλου υπό έκδοση. *Δημώδης πεζός λόγος του 16^{ου} αιώνα*. Αθήνα ΜΙΕΤ.
- Βλαστός, *Διγενής Ακρίτας*, Δ. Πασχάλης 1926. "Οι δέκα λόγοι του Διγενοῦς Ακρίτου," *Λαογραφία* 9, 313-412.
- Γόρδιος, 1. *Επιστολαί*. Χ. Καρανάσιος & Ι. Κόλλια 2011. *Αναστάσιος Γόρδιος, Αλληλογραφία (1675-1728)* (Τόμ. Α'— Β'). Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
2. *Περί Μωάμεθ και Λατίνων*, Α. Argyriou 1983. *Sur Mahomet et contre les Latins. Association scientifique d'études sur la Grèce centrale: Textes et études* 3. Athens.
- Δημοσθένης, *Υπέρ Μεγαλοπολιτών*. S.H. Butcher 1966. *Demosthenis orations* (τόμ. 1). Oxford: Clarendon Press.
- Διγενής Ακρίτας*. E. Jeffreys 1998. *Digenis Akritis. The Grottaferrata and Escorial versions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Δούκας, *Ιστορία Βελισσαρίου*. Γ. Κεχαγιόγλου 2001. *Πεζογραφική Ανθολογία. Από τα τέλη του Βυζαντίου ως τη Γαλλική Επανάσταση*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*. N.G. Wilson, 2015. *Herodoti Historiae* (2 τόμ.). Oxford: Oxford University Press.
- Ζυγομαλάς, 1. *Επιτομή*. A. S. Perentidis 1994. *Théodose Zygomalas et sa Paraphrase de la Synopsis minor*. Αθήνα: Α. Ν. Σάκκουλας.
3. *Σύνταγμα κατ' Αλφάβητον*. Ε. Κακουλίδη-Πάνου, Ε. Καραντζόλα & Κ. Τικτοπούλου υπό έκδοση. *Δημώδης πεζός λόγος του 16^{ου} αιώνα*. Αθήνα ΜΙΕΤ.
- Μακαρισμοί*. Ε. Κακουλίδη-Πάνου, Ε. Καραντζόλα & Μ. Τικτοπούλου υπό έκδοση. *Πεζός δημώδης λόγος του 16^{ου} αιώνα*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Μορεζήνος, *Κλίνη Σολομώντος*. Ε. Κακουλίδου-Πάνου, Ε. Καραντζόλα & Μ. Χαλβατζιδάκη 2007. *Ίωάννης Μορεζήνος, Κλίνη Σολομώντος: Ίστορίες*

- θαυμάτων της Παναγίας (1599). Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- Μόσχος, Λειμωνάριον. J.-P. Migne. 1857-1866. *Patrologiae cursus completus (series Graeca) (MPG) 87.3*. Paris: Migne.
- Πόλεμος της Τρωάδος. E. Jeffreys and M. Papathomopoulos 996. *Ο Πόλεμος της Τρωάδος*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Προς Γαλάτας. K. Aland, M. Black, C.M. Martini, B.M. Metzger & A. Wikgren 1968. *The Greek New Testament* Stuttgart: Württemberg Bible Society.
- Πτωχοπρόδρομος. H. Eideneier 1991. *Ptochoprodromos*. Cologne: Romiosini.
- Ριμάδα Απολλωνίου. Γ. Κεχαγιόγλου 2004. *Απολλώνιος της Τύρου: Υστερομεσαιωνικές και νεότερες ελληνικές μορφές. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη]*.
- Στουδίτης, Θησαυρός. E. Δεληδήμος (επιμ.). 1943. *Θησαυρός Δαμασκηνού του υποδιακόνου και Στουδίτου*. Νέα Υόρκη: Atlantis Greek Book Co.
- Τσερβάντες, Δον Κισότης. Γ. Κεχαγιόγλου 2001. *Πεζογραφική Ανθολογία. Από τα τέλη του Βυζαντίου ως τη Γαλλική Επανάσταση*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Ξενοφών, Κύρου Ανάβασις. E.C. Marchant 1961. *Xenophon's opera omnia* (τόμ 3). Oxford: Clarendon Press.
- Χρυσόγονος, Νομοκανών. X. Παπαστάθης 1980-1981. *Νομοκανών Γεωργίου Τραπεζουντίου*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.

B. Μελέτες

- Blass, Friedrich, Albert Debrunner, and Robert Funk 1961. *A Grammar of the New Testament Greek and other Early Christian Literature*. Chicago: Chicago University Press.
- Croft, William. 2001. *Radical Construction Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Γιάνναρης, Θανάσης. 2019. “Εναντιωματικοί δείκτες με το ‘καλά’ στη μεσαιωνική και πρόιμη νέα ελληνική: Παράγοντες μεταβολής και γραμματικοποίηση”. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 39, 325-341.
- De Smet, Herbert, and Olga Fischer. 2017. “The role of analogy in language change: Supporting constructions”. Στο M. Hundt, S. Mollin & S. E. Pfenninger (επιμ.), *The Changing English Language: Psycholinguistic Perspectives*, 240-268. Cambridge: Cambridge University Press.
- de Toledo, A. O. 2018. “Paradigmaticisation through Formal Resemblance: a History of the Intensifier *bien* in Spanish Discourse Markers”. Στο S. P. Borderia & Ó. L. Lamas (επιμ.), *Beyond Grammaticalization and Discourse Markers*, 160-197. Leiden: Brill.
- Fischer, Olga. 2018. Analogy: Its role in language learning, categorization, and in models of language change such as grammaticalization and constructionalization. Στο S. Hancil, T. Breban, & J. V. Lozano (επιμ.), *New Trends in Grammaticalization and Language Change*, 75-104. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Fischer, Olga, and Hella Olbertz 2019. “The role played by analogy in processes of language change: The case of English HAVE-to compared to Spanish TENER-que”. Στο F. Toupin, & B. Lowrey (επιμ.), *Studies in Linguistic Variation and Change: from Old to Middle English*, 120-150. Newcastle: Cambridge Publishing Company.

- Goldberg, Adele. 2006. *Constructions at work. The Nature of Generalization in Language*. Oxford: Oxford University Press.
- Hetterle, Katja. 2015. *Adverbial Clauses in Cross-linguistic Perspective*. Berlin: Mouton De Gruyter.
- Holton, David, Geoffrey Horrocks, T. Lentari, I. Manolesou and N. Toufexis 2019. *The Cambridge Grammar of Medieval and Early Modern Greek*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hopper, Paul, and Elisabeth Traugott 2003. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jannaris, Antonius. 1897. *An Historical Greek Grammar*. London: MacMillan.
- Κακουλίδη-Πάνου, Ελένη, Ελένη Καραντζόλα, και Κατερίνα Τυκτοπούλου. Υπό έκδοση. *Δημιόδοις πεζός λόγος του 16^{ου} αιώνα*. Αθήνα: MIET.
- Kalokerinos, Alexis, and Eleni Karantzola. 2000. "Evidence for the semantic evolution of connectives in the Cretan Renaissance literature". *Πρακτικά 8^{ου} Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο, 9-14/9/1996), 305-320.
- Καραντζόλα, Ελένη. 1996. "Το συνδετικό 'αν και' και το σημασιολογικό πεδίο της εναντίωσης". *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 15, 378-389.
- Karantzola, Eleni, and Alexis Kalokerinos 2005. "Discourse markers of opposition in Early Modern Greek". Στο E. Jeffreys & M. Jeffreys (επιμ.), *Neograeca Medii Aevi*. 179-196. Oxford: University of Oxford.
- König, E. 1985. "On the history of concessive connectives in English: Diachronic and synchronic evidence". *Lingua* 66, 1-19.
- König, E. 1988. "Concessive Connectives and Concessive sentences: Cross-Linguistic Regularities and Pragmatic Principles. Στο J. Hawkins (επιμ.), *Explaining Language Universals*, 145-163. Oxford: Blackwell.
- Kortmann, Bernd. 1997. *Adverbial Subordination: A Typology and History of Adverbial Subordinators Based on European Languages*. Berlin: De Gruyter.
- Nikiforidou, Vasiliki. 1991. *Conditional and Concessive Clauses in Modern Greek: A Syntactic and Semantic Description*. Unpublished PhD Thesis. University of California.
- Patsala, Paschalia. 2015. *Semantic and Pragmatic Aspects of Lexicography: The Case of Concessive Connectives in Modern Greek*. Unpublished PhD Thesis. Aristotle University of Thessaloniki.
- Σετάτος, Μιχάλης. 1994. "Οι συνδέτες στο σύστημα της Κοινής Νεοελληνικής (ΚΝΕ)". *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Β' περίοδος*, 4: 483-523.
- Smyth, Herbert. 1920. *Greek Grammar*. New York: American Book Company.
- Sweetser, Eve. 1990. *From Etymology to Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Traugott, Elisabeth. 2012. Pragmatics and Language Change. Στο Keith Allan & Kasia Jaszolt (επιμ.), *Cambridge Handbook of Pragmatics*, 549-565. Cambridge University Press.
- Traugott, Elisabeth. 2014. "Towards a constructional framework for research on language change. Στο S. Hancil & E. König (επιμ.), *Grammaticalization: Theory and Data*, 87-106. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Traugott, Elisabeth. 2018. "Modeling language change with constructional networks". Στο Bordería, S. Pons & Ó. Lamas (επιμ.), *Beyond Grammaticalization and Discourse Markers: New Issues in the Study of Language Change*, 17-50. Leiden: Brill.

- Traugott, Elisabeth, and Richard Dasher 2002. *Regularity in semantic change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Traugott, Elisabeth, and Greame Trousdale 2013. *Constructionalization and Constructional Changes*. Oxford: Oxford University Press.
- Van de Velde, Freek. 2014. “Degeneracy: The maintenance of constructional networks”. Στο R. Boogart, T. Coleman & G. Rutten (επιμ.), *Extending the Scope of Construction Grammar*, 141-180. Berlin: De Gruyter.
- Χειλά-Μαρκοπούλου, Δέσποινα. 2019. «Η ποικιλία στις γραμματικές τάξεις της Νέας Ελληνικής: η περίπτωση των συνδεσμικών συνδετών». Στο Α. Αρχάκης, Ν. Κουτσούκος, Γ. Ξυδόπουλος & Δ. Παπαζαχαρίου (επιμ.), *Γλωσσική Ποικιλία. Μελέτες αφιερωμένες στην Αγγελική Ράλλη*, 567-583. Αθήνα: Κάπα Εκδοτική.
- Waltereit, Richard. 2006. “The rise of discourse markers in Italian: A specific type of language change”. Στο Kerstin Fischer (επιμ.), *Approaches to discourse particles*, 61-76. Oxford: Elsevier.
- Wittgenstein, Ludwig. 1953/2001. *Philosophical Investigations*. Oxford: Blackwell.